

Lögn i barnkammare och vuxenvärld

Krigets första offer är sanningen, sägs det, och uttrycket äger en viss sanningsenlighet, idag mera uppenbar än någonsin. Men sanningens motsats, lögnen, har haft olika nyanser beroende på ögonblickets behov. Dess väg från barnkammarens små nödlögner till förfalskad vetenskap, statlig propaganda och olika historiska myter har varit slingrig.

I västerländsk kultur har Bibeln ofta varit ett rättesnöre för det sociala beteendet. Märkligt nog fördömer tio Guds bud inte lögnen, om inte det åttonde budordet kan anses vara ett sådant fördömande. Det talar om ärekränkningar och skvaller. Det måste ha varit en lapsus att Moses inte talar direkt om ljugande, ty andra ställen i den heliga boken är desto strängare mot lögnhalsar. De döms alltid till döden. Tydligast är kanske Apostlagärningarnas berättelse (5:1–11) om Ananias och Safira som Gud straffade med döden när de hade ljugit om sitt bidrag till missionen.

Barnen är ofta centrala när man diskuterar lögn och sanning. Var det inte ett litet barn som såg att kejsaren inte hade några nya kläder alls, vilket de vuxna påstod? ”Hen har en barnamun”, säger man på finska om en politiker, som talar alltför rakt på sak. Det är det inte alltid så klokt att göra. En lögnaktig politisk tillvaro som ändå prisas har renodlats som litterärt tema i Paavo Rintalas *Valehtelijan muistelmat* från 1982, ett verk som anknyter till finlandiseringen och numera har fallit i glömska. Det

Illustration av Charles Folkard till en engelsk översättning av Pinocchio: the Tale of a Puppet (London/New York, 1911).

centrala i verket, som inte är Rintalas litterärt bästa, är hur VSB-pakten förändrade verklighetsuppfattningen i Finland under trettio år. Boken visar att det fanns samtida som kunde genomskåda de officiella lögnerna.

Perser och Pinocchio

Historieskrivningens fader, Herodotos, påstod att perserna lärde sina barn tre saker: att rida skickligt, att behärska konsten att skjuta med båge och att alltid tala sanning. Det är att märka, att han placerade respekten för sanningen just hos den stora grannens undervisningsväsen,

något som utan tvekan gjorde Persien än mer hotfullt. Grekerna själva var enligt samtida dokument stora lögnhalsar, som älskade att fabulera. Delvis tack vare denna egenskap blomstrade också deras rikhaltiga litteratur och konst, myter och gudaväsen.

Barnen lär sig ljuga i skolåldern, dessförinnan är de för oskyldiga. I skolan drabbas de av en mängd regler, ofta frihetsberövande, och därtill påverkar de varandra. Föräldrar har genom tiderna utsatt sina barn för massiv hjärntvätt med berättelser som beskriver vart lögnen leder. Dessa sedelärande berättelser har ofta maskerats till spännande sagor, som inte saknar underhållningsvärde. En sådan är sagan om Pinocchio, trädockan som fick allt längre näsa för varje gång han råkade ljuga. Sagans upphovsman, konstnären Carlo Collodi, skrev och ritade 1881–1883 en berättelse om leksaksmarionetten

Pinocchio som ville bli en riktig pojke och till slut, efter många komiska och rörande äventyr, lyckades. Walter Disney har moderniserat sagan och gjort den populär i en nyare tid.

Östeuropa känner inte till Pinocchio, eftersom dockan där heter Buratino. Ryssarna påstår också på fullt allvar att väst har lånat figuren från den rika slaviska barnkulturen, fastän saken är just tvärtom. Pappa till Buratino är författaren Aleksej Tolstoj, som skrev sin bok 1936. Arbetet är intressant som exempel på den sovjetiska moralen, där staten är viktigare än föräldrarna. Barnen skall tala sanning inför staten, även om sina föräldrar, om dessa förbrutit sig mot den officiella ideologin. Buratinos vibrerande näsa betar sig på ett något annorlunda sätt än Pinocchios.

Det är i sig spännande, att mänskligheten är ense om att just den långnäste är suspekt, en ljugande figur. Näsan är bland kroppsdelarna den besynnerligaste genom sin inneboende komik, och vindklyvare av olika slag har genom tiderna ritats och beskrivits med mycket humor i blicken. Man behöver inte tänka på Nikolaj Gogols novell *Näsan* eller Edmond Rostands *Cyrano de Bergerac* – för att inte tala om Pentti Saarikoskis signatur Nenä i *Ylioppilaslehti*, betydelsefull för min generation av överliggare – för att förstå detta. *Få lång näsa*, säger man när någon har blivit lurad, eller *räcka lång näsa åt*, när man vill håna någon. De båda uttrycken baserar sig på gesten att retsamt sätta handen med utspärrade fingrar framför näsan och grimasera. Men så gör man inte numera, eller hur? Vi har ju den vida elakare gesten att visa långfingret i vått och torrt.

I barnsagorna är det ofta räven som representerar motsatsen till sanningssägarna. Han är kanske inte direkt någon lögnare, men utan tvivel den listigaste bland djuren, åtminstone om man kan dra slutsatser av de hundratals fabler som bär Aisopos signatur. Berättelsen om räven och de sura rönnbären (eller kanske vindruvorna) är kanske den mest spridda. Men Mickel Räv, Reineke Fuchs eller Kettu Repolainen påträffas som trickster i bondekulturens folklore nästan överallt i världen, och av sagorna lär sig barnen åtminstone att det är tillåtet att uppskatta en viss – inte alltför stor – dos av mindre ärlig fyndighet.

Morozov och Münchhausen

Det socialistiska Östeuropa av igår intresserar genom sin kulturkonflikt som berörde stat och familj. Där firade man inte mors dag – och än mindre fars dag – utan den internationella kvinnodagen samlade alla blomsterhyllningarna. Kvinnan sågs inte som moder, föderska och uppfostrare av en ny generation, utan som en utåtriktad samhällsvarelse, mannens jämlike i kampen mot kapitalismen. Staten och skolan skulle ha huvudrollen i uppfostran – inte familjen, i vars sköte ålderdomliga traditioner kunde hota framstegen.

Symbolen för denna syn var under en lång tid en liten gosse, den 13-årige pionjären Pavlik Morozov, som år 1932 angav sin far byäldsten för myndigheterna. Hungertid rådde då. Fadern hade tillsammans med andra bönder gömt spannmål och undanhållit den för sovjetstaten. När gossen hade talat med polisen om faderns ”brott mot folket”, dömdes denne till fängelse och senare till döden. Det hette att uppretade släktingar därefter hade släpat Pavlik till skogen och mördat honom på ett bestialiskt sätt.

Därmed blev Pavlik Morozov hjälte, och inte bara i västra Sibirien, där han hade levt, utan i hela Sovjetunionen. Martyrens lott blev väldiga hyllningar och talrika kolchoser och pionjirläger fick bära hans namn. Man skrev dikter till hans ära och tonsatte en opera om hans dåd. Alla hänvisade till Pavlik när man talade om hur hemmens tvång skulle bytas ut mot allas väl. Senare forskning gör dock troligt, att det var modern som hade eggat gossen till angiveri och att han blev dödad av några tonåringar i ett bråk som inte alls hade med angivelsen att göra.¹

Att tala sanning var dock inte alltid den främsta läran i barnkamrarna. Lögnen kunde också duga, och främst genom dess underhållningsvärde. En av antikens sagohjältar, Odysseus, var utöver sin stridbarhet också en stor lögnhals, vars kvicka förhävanden fyllde ett helt epos, lika lysande som *Iliaden*. En annan, mycket senare, storljugare är baron Karl Friedrich Hieronymus von Münchhausen, en lustig figur i de gamla barnsagornas genre. Hans

1 https://en.wikipedia.org/wiki/Pavlik_Morozov och https://fi.wikipedia.org/wiki/Pavlik_Morozov

under sin tid mycket lovprisade äventyr är i motsats till Odysseus irrfärder i dag nära nog bortglömda, kvar finns i stort sett bara termen Münchhausens syndrom, som kort och gott betyder simulat. Det är en i sig mycket svår men sällsynt psykisk störning, som innebär att en person uppger simulerade eller självförvållade symptom för att få sjukvård. Motivet tycks vara en önskan om uppmärksamhet, inte ekonomisk vinning.

Sagofiguren Münchhausen hade en levande förebild, en mycket verklig baron som levde åren 1720–1797. Denne tyske friherre tog tjänst i ryska armén, deltog i kriget mot Turkiet och Sverige, slog sig ner i herrgården Dunte nära Riga och gifte sig med godssets härskarinna Jacobine von Duntzen. Den lilla herrgården hyser idag ett intressant Münchhausen-museum i ett slags Muminanda. Till slut återvände baronen till föräldragården Bodenwerder i nuvarande Hannover. Där satte han igång med ett vildsint fabulerande om sina äventyr i kejsardömet Ryssland.

Vid brasan i Bodenwerder satt till all lycka en lyssnare, bibliotekarien Rudolf Erich Raspe, som efter sin emigration till England blev kulturförmedlare och började utge tyska folksagor på engelska. *Baron Munchausen's narrative of his marvellous travels and campaigns in Russia* kom ut 1785 och blev genast succé. Boken översattes till tyska och utgavs under de närmaste decennierna i många versioner och upplagor. Bakgrunden till berättelserna utvidgades till att bestå av det gamla tyska, ja till och med det internationella, sagostoffet i allmänhet.

Att Tyskland ville se lögnhalsen som sin son visar en mäktig filmatisering från 1943, som den ungerske regissören Josef von Baky skapade i Berlin i tidig Agfa-kolorit. Sagan skulle underhålla de tyska barnen, som levde i skuggan av allt intensivare bombningar. Till stor del var filmen uppenbar nazipropaganda. Även författaren till denna text såg som 6-årig filmen i dåvarande biografen Edison, som låg vid Georgsgatan i Helsingfors. Den gjorde intryck.

Det centrala i *Münchhausen* är fantasin om en bisarr baron som ger sig in i äventyr som trotsar det vanliga och får alla sannolikhetskalkyler att komma på skam. Än får Münchhausens vargskinnspäls rabies, än skjuter han tio änder med ett skott. Ibland

smälter snödrivan så hastigt att baronens ridhäst på morgonen hänger från ett kyrktorn, vid vars kors han på kvällen hade bundit djuret i tömmarna, ibland lyckas den äventyrlige sagogestalten sätta sig på en bomb, som flyger genom luften till fiendens befästning. Alla Münchhausens dåd är på något sätt överdrivna, och barnen fattar snabbt, att de bara är skryt och självberöm, inte verkliga. Lögnen florerar i berättelsen, men där får den också stanna.

Släkten Münchhausen har funnits på många håll, i vårt närområde särskilt i Baltikum eller Östersjöprovinserna, som landet förr hette. En biskop Johannes von Münchhausen sålde år 1559, när ordensriket gick under, sitt stift Ösel-Wiek till Danmark, som därefter i hundra styrde över den stora ön Ösel och införde en mängd danska slarvigheter, som senare retade de petiga svenska fogdarna. De övriga medlemmarna av släkten var ofta riktiga bråkstakar, komturer, amtmän, guvernörer eller vad de nu råkade vara.

Münchhausen fick med tiden flera efterföljare. Inom författaryrket verkade bland andra Carl J. Möller, ”Münchhausen från Öregrund”, vars Söderhavshistorier en gång i tiden var populära. Från Bulgarien kom författaren Elin Pelin (pseudonym för Dimitar Ivanov Stojanov, 1877–1949), pappa till folksagan *Storljugaren*, översatt till svenska så sent som 1977. Och så vidare.

Pseudo-Dmitrij

Människor byter ibland namn för att skydda sig och tar en ny, falsk identitet. Denna genre hör mest hemma i deckarlitteraturen och spionhistorierna, men även verkliga fall finns. Ett känt historiskt fall var Pseudo-Demetrius eller falske Dmitrij, Ivan den förskräckliges påstådda yngste son, som faktiskt hade makten i Ryssland 1605–1606.

Den verkliga Dmitrij hade sannolikt mördats redan i unga år, men minnet av honom som en äkta Rurikättling var så starkt att en bedragare med polskt stöd lyckades erövra Moskva och hålla sig kvar på tsartronen i ett helt år. Pseudo-Dmitrijs identitet är omstridd – motståndarna förfäktade att han i verkligheten hette Grigorij Otrepjev och var hemmahörande i Litauen. När ryssarna till slut hade mördat honom, bränt kroppen och sänt askan i ett

kanonskott i riktning mot Polen trodde de att mar-drömmen var slut. Men nej, hela fyra falska tronkandidater med namnet Dmitrij dök upp, den ena efter den andra, i en tid som med rätta kallas för *smuta*, den stora oredan.

Mannen som satte Dmitrijs historia på pränt hette Petrus Petrejus, en svensk hovhistoriker under Karl IX:s annars så kulturfientliga epok. Petrus var son till en svensk biskop och vistades av okänd anledning i Moskva i Boris Godunovs hov under fyra år. Man anar här ett stipendieutbyte. Nöden under den oroliga tiden blev för tung för den unge mannen, som återvände till Stockholm och där år 1608 publicerade en liten bok om Dmitrijs alla skälmstycken. Därmed var också vägen utstakad för en svensk invasion av Ryssland, vilket skedde året därpå.

Historien om den falske Dmitrij innehåller en detalj som troligen är alldeles äkta. Den förste bedragarens hustru, en polsk adelsdam vid namn Marina, accepterade nämligen efter mannens död den andre usurpatorn med samma namn som sin make och påstod, att det verkligen var fråga om en och samma person. Denna detalj för oss rakt in i den ”rättvisa lögnens” genre, som också är känd genom den franska 1500-talsberättelsen om bonden Martin Guerre, som försvann men återkom i falsk men av omgivningen accepterad gestalt. Berättelsen har i vår tid tjänat som inspiration till två romaner, en operett och en biofilm, där huvudpersonen gestaltas genialt av Gérard Depardieu. Grundarbetet till filmen gjordes av den amerikanska historikern Natalie Zemon Davis. Samtidigt med filmens premiär utkom hennes bok *The Return of Martin Guerre* (1983), som byggde på källorna. Davis framställning är en av den moderna mikrohistoriska forskningens pärlor och visar hur elastisk den tidigmoderna bondekulturen var. Folket kunde leva med – och godkänna – lögnen, bara den var nyttig för samhället.

Pseudonymer och propaganda

En vanligen harmlös form av lögn är att en litterärt verksam person döljer sig bakom en signatur eller pseudonym. Signaturernas forna stora utbredning syns tydligt i Anders Leonard Bygdéns berömda *Svenskt anonym- och pseudonymlexikon* (1898–1905) och andra liknande källor. I kåserierna har se-

den levt länge, och en äldre generation vet ofta med säkerhet vilka som har dolt sig bakom Ung-Hans eller Kar de Mumma. För att prisa denna numera stendöda litteraturart kan man med fördel minnas signaturen Ollis (Väinö Nuorteva) kåseri ”Sanningen” (på originalspråket ”Totuus”) i *Uusi Suomi* från anno dazumal. Den berättar om två älskande, Roope och Tellervo, som har svurit att endast och uteslutande tala sanning inför varandra. Sålunda störs Tellervo inte av att fästmannen kallar hennes mamma monster eller satkärningen. Men det finns gränser även för sanningen – när det gäller att fylla i skattedeklarationen kan Roope inte vara helt sanningsenlig, och där sprack det förhållandet!

En lögn kan ofta avslöjas med relativ lätthet. Dess svaghet är att den i motsats till sanningen är påhittad och därmed svårare att komma ihåg. Det finns olika apparater som påstås kunna avslöja lögn-er genom att mäta hur stressad en person blir av en fråga. Alkohol och olika droger kan också fungera som lögnedektorer och talesättet *in vino veritas* har allttjämt sitt berättigande. Men det finns också mera raffinerade sätt, som skildras av Johanna Vehkoo i den intressanta boken *Valheenpaljastajan käsikirja* (2019) om olika metoder att försvara sig mot propaganda. Vehkoo visar att det ofta är ganska lätt att se genom dimridåerna vävda av den statliga propagandan, om man har ett misstänksamt sinne.

Ukrainakrigets ryska krigspropaganda fyller i rik mån alla krav på grova överdrifter. En del av den är genom sin löjlighet och tafatta karaktär ganska lätt att ignorera. För den passar uttrycket *my country, right or wrong*, men också talesättet att ”lögnen har korta ben”. Den klumpiga propagandan kan dock förvandlas till sanning, om den får verka oemotsagd en längre tid. Så uppstår alla myter. Man får hoppas att det ryska storhetsvansinnet inte blir en livslögn för ett helt imperium.

Summa summarum – sanningen är alltid det bästa och eftersträvansvärda. Den kan ibland emellertid vara så otrolig att man lätt tar den för lögn. Vad som därför behövs är ett kritiskt sinne, grunden för all vetenskap och alla former av klok samlevnad mellan människorna.

KARI TARKIAINEN